

Lajos Edina: A vallásszabadság és kereszténység európai megítéléséről, különös tekintettel a görög sajátosságokra

Az Emberi Jogok Európai Egyezményének 9. cikke a következőképpen rendelkezik az Emberi Jogok Európai Bíróságának értelmezésében. Mindenkinek joga van a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz. Ezen jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint azt a szabadságot, hogy a személy egyedül vagy másokkal együtt, valamint nyilvánosan vagy vallását vagy meggyőződését istentisztelet, tanítás, vallásgyakorlás és vallásgyakorlat formájában, vagy magánéletében nyilvánítsa ki.

A vallás vagy a meggyőződés nyilvánításának szabadsága csak olyan korlátozásokkal szűkíthető, amelyek törvény által előírtak, egy demokratikus társadalomban ilyenek lehetnek a közbiztonság és a vallásszabadság védelme érdekében szükséges korlátozások; a közrend, az egészség vagy az erkölcs védelme érdekében, vagy az állampolgárok jogainak és szabadságainak védelme érdekében mások számára. Ide tartozhat például a görög szabályozásban jellemző tilalom a hittérítés vonatkozásában. Ez a tilalom – a véleménynyilvánítás szabadságára is tekintettel – csak akkor férhet össze az emberi jogokkal, amennyiben visszaélészerű, manipulatív, és magában hordozza a presszionálás veszélyét is.

A gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság olyan alapvető jog, amely nemcsak a nemzeti jogban van rögzítve, hanem az Emberi Jogok Európai Egyezménye, és számos nemzeti, nemzetközi és vallási egyezmény által is.

Mindenkinek joga van a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint azt, hogy bárki, akár egyedül vagy másokkal együtt, akár nyilvánosan *vallását vagy meggyőződését* istentisztelet, tanítás, vallásgyakorlás és vallásgyakorlat formájában, vagy a magánéletben nyilvánítsa ki. Tegyük hozzá, ha valakinek valamihez joga van, azzal szemben valakinek a kikényszeríthető kötelezettsége áll, ezzel szemben ha egy személynek valamihez szabadsága van, azzal szemben csak a joghiány („no right”) áll, vagyis a szabadság addig terjed, amíg más szabadságát nem sérti. Ezen aspektusból a „vallásszabadság” az állam tűrési kötelezettségét (passzivitását) jelenti, míg a „szabad vallásgyakorlás joga” tartalmazza az állam tevőleges magatartását is; például egyházi intézmények (anyagi) támogatása tekintetében.

Az Egyezmény 1. jegyzőkönyvének 2. cikke a vallásszabadság egy speciális aspektusára vonatkozik, nevezetesen a szülők azon joga, hogy gyermekeiknek a vallásuknak megfelelő oktatást biztosítsák, vallási meggyőződésüknek megfelelően.

Senkitől sem lehet megtagadni az oktatáshoz való jogot. Az állam tiszteletben tartja a szülők jogát arra, hogy biztosítsa számukra a lehetőséget a választásra gyermekeik nevelése és tanítása tekintetében, saját vallási és világnézeti meggyőződésüknek megfelelően.

A 9. cikkre gyakran hivatkoznak az Egyezmény 14. cikkével együtt, amely tiltja többek között valláson és véleményen alapuló megkülönböztetést (lásd ezzel kapcsolatban İzzettin Doğan és társai kontra Törökország).^[1]

Az Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét a következők nélkül kell biztosítani:

- nemem, fajon, bőrszínen, nyelven, valláson, politikai vagy más véleményen alapuló megkülönböztetés nélkül,
- nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet alapján való diszkrimináció nélkül.

Az Egyezményen túlmenően a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság is nyilvánvalóan az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyik legfontosabb alapvető joga. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 18. cikke szerint például mindenkinek joga van a gondolatszabadsághoz, lelkiismereti és vallási szabadsághoz; ez a jog magában foglalja a saját vallás vagy meggyőződés szabad megválasztásának vagy elfogadásának szabadságát. Magában foglalja továbbá a vallás és a vallás megválasztásának és gyakorlásának szabadságát, valamint azt a szabadságot, hogy egyénileg vagy másokkal együtt, nyilvánosan vagy magánéletben vallását vagy meggyőződését kinyilvánítsa az istentisztelet, a vallásgyakorlás, a vallásgyakorlat és a tanítás terén. Senkit sem lehet olyan kényszerítésnek lehet alávetni, amely az általa választott vallás vagy meggyőződés gyakorlásának vagy elfogadásának szabadságát csorbítaná.^[2]

Hozzá kell tennünk, hogy ez a jog tartalmazza a vallásgyakorlástól való tartózkodás szabadságát is. Rendkívül sajátos, hogy Indonézia Alkotmánya a vallásszabadságon azt érti, hogy mindenkinek ki kell választania egy monoteista (egyistenhívő) vallást, de azt viszont kötelező; az ateizmus tehát tiltott.^[3]

Ki kell emelnünk, hogy a 18. cikk kvázi kimondja: az Egyezségokmányban részes államok

vállalják, hogy tiszteletben tartják a szülők szabadságát, és adott esetben, a törvényes gyámok szabadságát, hogy biztosítsák gyermekeik vallási és erkölcsi nevelését a saját gyermekeiknek megfelelő meggyőződésüknek megfelelően. Az Egyezségokmány 26. cikke általános megkülönböztetés-mentességi elvet fogalmaz meg, amely a vallásra is kiterjed. Ez a vezérelv természetesen akkor ítéhető meg nehezen, amennyiben a gyermek két szülője eltérő vallású, és mind a ketten ragaszkodnak a maguk vallása szerinti neveléshez. Ez a konfliktus pedig akkor éleződik ki különösen, ha a szülők elváltak. A közös felügyeleti jog együttes döntéseket igényel hasonló helyzetben. Ha viszont nincs közös felügyeleti jog, a helyes értelmezés szerint egy emberi jog (alkotmányos alapjog) akkor sem szűkíthető le akként, hogy a vonatkozó döntés az egyik szülő „diktátuma” legyen. (Ez a rendkívül érzékeny problémakör főképp akkor eklatáns, ha az egyik vallás az erőszakos térítést írja elő. Ebből vezethető le többek között, hogy a vallásszabadság dogmatikailag az ún. „konkuráló alapjogok” közé sorolható.)

A vallásszabadság elve számos más szövegben is megjelenik, többek között a „Gyermek jogairól szóló nemzetközi egyezmény” 14. cikke nagyon világosan meghatározza ezt a kérdést.

Hasonlóképpen, az emberi jogokról szóló amerikai egyezmény 12. cikke kimondja, hogy mindenkinek joga van a vallásgyakorláshoz, a lelkiismereti és vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés fenntartásának vagy megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallás vagy meggyőződés megvallásának vagy terjesztésének szabadságát, akár egyénileg, akár másokkal együtt, nyilvánosan vagy magánéletben. Senki sem lehet alávetve olyan korlátozásoknak, amelyek sérthetik a vallása vagy meggyőződése fenntartásának vagy megváltoztatásának szabadságát.

Az Európai Unió Alapjogi Chartája is védi a gondolat, a lelkiismeret szabadságát és vallásszabadságot ugyanúgy, mint az Egyezmény (a Charta 10. cikke). Emellett a szülők jogait is rögzíti arra nézvést, hogy „gyermekük nevelését és tanítását vallásukkal összhangban biztosítsák, filozófiai és pedagógiai meggyőződésüknek megfelelően tiszteletben kell tartani, az ilyen jog gyakorlását szabályozó nemzeti jogszabályokkal összhangban” (14. cikk 3. §). A vallásszabadság tehát szorosan érintkezik az oktatás szabadságával, az oktatáshoz való joggal is. (Ez részint egyéni alanyi jog, részint az oktatási intézmények közösségének kollektív joga is.)

A gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság fontosságát több alkalommal is hangsúlyozta az Emberi Jogok Európai Bírósága. Általánosságban a gondolatszabadság, lelkiismereti és vallásszabadságot a demokratikus társadalom egyik alapjának tekintik; sőt, az európai bírák

a vallásszabadságot az identitás kialakítása egyik alapvető tényezőjének ítélik (ideértve a hívők identitását és életfelfogását). Valójában a Bíróság a vallásszabadságot az Egyezmény szerinti anyagi jog rangjára emelte, először közvetve, majd később közvetlenebbül.

Meg kell jegyezni, hogy az elmúlt tizenöt évben a Bíróság által a 9. cikk alapján vizsgált ügyek száma folyamatosan növekedett; ez a tendencia a vallásnak és a kapcsolódó kérdéseknek a társadalmi-politikai diskurzusban betöltött növekvő szerepével magyarázható.

A vallásszabadságba és ezzel kapcsolatos diszkrimináció tilalmába természetesen belefér a vallási közösségek strukturált szabályozása.^[4]

Kereszténység az egyes alkotmányokban

Jóllehet az európai államok – az EJEB elemzett cikkei alapján is – a vallásszabadság talaján állnak, emellett kiemelt értéket tulajdonítanak a kereszténységnek.

A Ciprusi Alkotmány 2. cikkének megfogalmazása szerint a görög közösség tagjai azok a görög származású állampolgárok, akik anyanyelve a görög, a görög kulturális hagyományokat ápolják, és a görögkeleti egyházhoz tartoznak.^[5] A török közösség tagjai azok a török származású állampolgárok, akik a török közösség tagjai anyanyelve a török, a török kulturális hagyományokat ápolják, és a muzulmán egyházhoz tartoznak. Ezek alapján megállapítható, hogy a ciprusi jogrendben az egyházhoz tartozás alkotmányos identitásképző tényező.

A Dán Királyság alkotmánya 4. cikkében leszögezi, hogy az Evangéliumi Lutheránus Egyház Dánia államegyháza, és ilyen minőségben az állam támogatja. 6. cikkében az alkotmány kimondja, hogy a mindenkori dán király az Evangéliumi Lutheránus Egyház tagja.^[6]

A görög alkotmányt preambulumaának megfogalmazása szerint „a Szent, Egylényegű és Oszthatatlan Szentháromság Isten nevében” alkották meg. A 3. cikk szabályozza az egyház és az állam viszonyát, mely kimondja, hogy

„Görögországban az uralkodó vallás: Krisztus kelet-ortodox egyházának vallása. Elismerve fejének a mi Urunk, Jézus Krisztus, Görögország ortodox egyháza elválaszthatatlanul egyesül hittételeiben a konstantinápolyi Nagy Egyházzal és Krisztusnak minden más azonos hitvallású egyházával, megtartva tántoríthatatlanul a szent apostoli, valamint a zsinatok által felállított kánonokat és a szent hagyományokat.

Az egyház önálló és a hivatali tisztségükben lévő püspökök Szent Zsinata és az ebből létrehozott állandó Szent Zsinat vezeti.”^[7]

Az ír alkotmány preambuluma a következőképpen szól „a legszentebb Szentháromság Isten nevében, akié minden hatalom, és akitől, mind végzetünktől, mind az emberek, mind az államok tevékenysége ered, mi Írország népe alázatosan elismerve kötelezettségeinket a mi Urunk, Jézus Krisztus felé, aki átsegítette atyáinkat évszázados megpróbáltatásainkon....” A 6. cikk alapján minden kormányzó, törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom Istennek alávetetten a néptől ered, mely jogosult meghatározni az állam elöljáróit, és végső soron eldönteni a nemzet irányvonalait érintő kérdésekről, a közjó kívánalmaival összhangban.^[8]

Lengyelország alkotmányának preambuluma szerint „mi a Lengyel Nemzet – a Köztársaság valamennyi állampolgára, mindazok, akik hisznek Istenben, mint az Igazság, Jóság, és Szépség forrásában, mindazokkal, akik nem osztoznak ebben a hitben, de tiszteletben tartanak más forrásokból származó egyetemes értékeket...”^[9]

Málta alkotmányának 2. cikkelye szerint Málta vallása az apostoli római katolikus vallás. Az Apostoli Római Katolikus Egyház szervei jogosultak a jó és a rossz tanítására. Az alkotmány szerint az apostoli római katolikus vallás tanítása a kötelező oktatás részeként minden állami iskolában biztosított.^[10]

A Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának preambuluma szerint: „Isten és ember felelőssége tudatában, attól az akarattól áthatva, hogy mint az egyesült Európa egyenjogú tagjai a világbékét szolgálja, a német nép alkotmányozó hatalmánál fogva meghatározza alaptörvényét.”^[11]

Az olasz alkotmány 7. cikk alapján az állam és a katolikus egyház saját rendjükben egymástól függetlenek és szuverének. A 8. cikk (2) bekezdése szerint a katolikustól eltérő vallási felekezeteknek joguk van saját statútumaik szerint működni, ha azok az olasz jogrenddel nem ellentétesek.^[12]

A spanyol alkotmány 16. cikkének (3) bekezdése alapján egyetlen vallás sem bír állami jelleggel. Az állami szervek figyelembe veszik a spanyol társadalom vallásos érzelmeit és ennek megfelelően együttműködést alakítanak ki a katolikus egyházzal és a többi felekezettel.^[13]

A vallásszabadság sajátos megítélése Görögországban

Görögország számos ügyben megsértette az EJEE 9. cikkét, szinte hivatalos állami rangra emelve a diszkriminációt.^[14] Ugyanis rendkívül érdekes az alkotmányos szabályozás a hellén államban. A vallásszabadság elvi deklarációja mellett a görög ortodox egyház szinte államegyház. Továbbá a hittérítés bűncselekménynek számít. Ezt – elsőre meglepő módon – a Bíróság nem tartja önmagában aggályosnak. (A jogvédő intézmény disztingvál ama tekintetben, hogy a térítés erőszakos vagy visszaélészerű-e. Ezzel a megközelítéssel viszont egyetérthetünk.) A Kokkinakis v. Görögország (1993) sz. ügyben a Bíróság sajátos precedenst teremtett azáltal, hogy a Jehova Tanúi nevű egyház nevében térítőket elítélését nem tartotta aggályosnak. Nem ítélte azonban szükségesnek és arányosnak az előbbiekért kiszabott 4 hónapos szabadságvesztést.

Larissis és társai Görögország elleni ügye^[15] a következő tanulságokkal jár. A görög légierőnél szolgáló 3 tiszt volt a kérelmező, akik a pümkösdista egyház tagjai voltak. Ennek hittörekvései a Biblia tanításához való visszatérés, a tiszta evangélium hirdetése, az egyház anyagiasodásának visszafogása mellett a közösségi hitéletet is tartalmazzák. Az 1363/1938. számú görög törvény alapján elítélték őket alárendelt katonák hittérítése miatt, illetőleg polgári személyekkel szembeni hittérítés miatt. Ők sérelmesnek tartották ezt az Egyezmény 9. cikke (gondolati-, lelkiismereti- és vallásszabadság), illetve az Egyezmény 7. cikke (büntetés kiszabásának tilalma törvényi rendelkezés nélkül) tekintetében. Az 1363/1938. számú törvény 4. cikke alapján vádat emeltek a 3 kérelmező ellen „hittérítés bűncselekményére” hivatkozva. Ezen cikk értelmében bűncselekményt követ el az, aki hittérítést végez, amelyen érteni kell

„különösen bármilyen közvetlen vagy közvetett szándékot arra, hogy valaki különböző vallásos meggyőződését áthassa abból a célból, hogy ezt megváltoztassa, bármilyen szolgáltatás vagy annak ígértével, avagy erkölcsi vagy anyagi segítségnyújtás ígértével, akár pedig család módján, akár tapasztalatlansága kihasználásával vagy kihasználva bármilyen szükséghelyzetet, szellemi gyengeségét vagy hiszékenységét.”

Az 1975. évi Görög Alkotmány 3. cikke az alábbiakat deklaráta.

„1. Görögországban az uralkodó vallás a keresztény keleti ortodox egyházé. A görög ortodox egyház, mely fejének ismeri el a mi Urunkat, Jézus Krisztust, tartósan egyesült doktrinálisan a konstantinápolyi nagy egyházzal és az azzal közösségben levő más keresztény egyházakkal, megváltoztathatatlanul betartja, mint a többi egyház a szent

apostoli és zsinati egyházi törvényeket és a szent tradíciókat. Független és a Szent Zsinat irányítja, mely a hivatalban levő valamennyi püspökből áll és az állandó Szent Zsinat útján úgy áll össze, ahogy azt az egyház statútumában lefektették, összhangban az 1850. június 29-i pátriárkai rendelet és az 1928. szeptember 4-i zsinati törvény rendelkezéseivel.

2. Az egyház kormányzati rendszere az állam egyes területi egységeiben nem működhet az előbbi szakasz rendelkezéseivel ellentétesen.

3. A Szentírás szövege megváltoztathatatlan, hivatalos fordítást bármely nyelvre a független görög egyház és a konstantinápolyi nagy keresztény egyház előzetes hozzájárulása nélkül nem készíthető.”

A Görög Alkotmány 13. cikke – az előzőekkel is összefüggésben – a következőket mondja ki.^[16]

„1. A lelkiismereti szabadság vallási ügyekben sérthetetlen. A személyes és politikai jogok gyakorlása nem függhet az egyén vallási meggyőződésétől.

2. Bármely elismert vallás szabadon gyakorolható, az egyének szabadon végezhetik vallásos szertartásaikat, minden akadályoztatás nélkül a jog által védetten. A vallási szertartások elvégzése nem sértheti a közrendet vagy a közérkölcset. A hittérítés tilos.

3. Minden elismert vallás lelkészét ugyanolyan módon felügyeli az Állam és ugyanazok a kötelezettségeik, mint az uralkodó egyház lelkészei.

4. Senki sem mentesíthető az állammal szemben fennálló kötelezettségeinek teljesítése alól vagy senki sem tagadhatja meg vallási meggyőződésből, hogy engedelmeskedjék a törvénynek.

5. Csak a törvény által előírt eskü letétele követelhető meg a törvény által meghatározott formában.”

A kérelmezők elsősorban azt panaszolták, hogy a görög törvényeknek a hittérítést büntető rendelkezései nem eléggé kristálytisztan megfogalmazásúak a bűncselekmény definiálásában, és alkalmazásuk esetükben indokolatlan beavatkozást valósított meg vallásos gondolatszabadságukhoz való jogukba.

(A Bíróság kiemelte, jóllehet a vallásszabadság elsődlegesen a hazai egyházi fórumtól függ, ez magában foglalja ezen felül még különösen a vallás kifejezésre juttatását is, ide sorolva a hozzátartozók meggyőzésének jogát is. A 9. cikk mindazonáltal nem mentesít bárminemű vallás vagy hit által motivált cselekményt. Így nem védi a rosszhiszemű hittérítést, mint amely abban nyilvánul meg, hogy anyagi vagy szociális előnyt kínálnak fel, avagy önkényes nyomást gyakorlásában, annak érdekében, hogy valamely egyházhhoz csatlakozzanak.)

Az államok a Bíróság szerint megtehetik, hogy különleges rendelkezéseket léptessenek hatályba a hadsereg tekintetében, az alárendeltek jogainak és szabadságainak védelmében a zaklatók vagy hatalommal visszaélők ellen. Ennek oka, hogy a katonai hierarchikus struktúra befolyása miatt egy alárendelt hátrányt szenvedhet, ha visszautasítja feljebbvalóját, aki kvázi téríteni próbálja.

Konkrét ügyünkben a belső eljárásban előhozott bizonyítékokra alapozva a Bíróság megállapította, hogy a három katona, akikkel a kérelmezők vallásos disputát folytattak, bizonyos nyomásnak voltak kitéve, tekintettel a kérelmezők magas tiszti beosztására. A Bíróság kiemelte továbbá, hogy a kérelmezőkkel szemben meghozott intézkedések nem számítanak különösen súlyosnak; inkább megelőző, mint megtorló jellegűek voltak. Figyelemmel az eset összes körülményére, a Bíróság ezen szankciókat nem találta aránytalannak és nem ítélte meg úgy, hogy a szóban forgó intézkedések megsértették volna a 9. cikket a kérelmezőknek a katonákkal szembeni hittérítés miatti elítélésük miatt.

Eltérően ítélte meg azonban a Bíróság a polgári (tehát nem katonai) személyek tekintetében megvalósult hittérítést. Az EJEB kardinális jelentőséget tulajdonított azon ténynek, miszerint a hátról két kérelmező nem gyakorolt nyomást a megtéríteni szándékozott civilekre olyan módon, miképpen azt a katonákkal szemben tette. Nem találta úgy a Bíróság, hogy e polgári személyek különös védelemre tarthatnának igényt. Ennek kapcsán megállapítást nyert, hogy a kérelmezők nem gyakoroltak önkényes nyomást rájuk. Ebből következik, hogy a két kérelmezővel szemben a polgári személyek hittérítésére hivatkozással hozott szankciók indokolatlanok voltak és ekképp megsértették a Római Egyezmény 9. cikket.

(A Bíróság szerint a 9. cikk 2. pontjában található „törvényben megfogalmazott” kifejezés arra hív fel, hogy a szóban levő törvény megfelelőképpen hozzáférhető legyen az egyének számára és igen pontosan kifejező legyen, hogy az egyének magatartásukat irányíthassák. A Bíróság, a 9. cikk esetében is úgy döntött, hogy a vitatott intézkedések „törvényben meghatározottak” voltak. Nem állapították meg továbbá a véleménynyilvánításra vonatkozó 10. cikk sérelmét.⁽¹⁷⁾)

Bibliográfia

Cziple János Tamás: *Az Európai Unió Bíróságának munkahelyi vallásszabadsággal kapcsolatos joggyakorlata*, Doktori értekezés, Budapest, PPKE, 2021.

Grád András: *A strasbourgi emberi jogi bírászkodás kézikönyve*, Budapest, Európa Tanács

Információs és Dokumentációs Központ, 2005.

Köbel Szilvia: A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben, *Magyar Jog*, LVIII. évf., 2021/4.

Shah, Dian A. H.: *Constitutions, Religion and Politics in Asia: Indonesia, Malaysia and Sri Lanka*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Trócsányi László – Badó Attila (szerk.) *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*, Budapest, Complex Kiadó, 2005.

Hivatkozások

1. İzzettin Doğan and Others v. Turkey, 26 April 2016; no. 62649/10; 160., 166. ↑
2. Ld. még ehhez Czigle János Tamás: *Az Európai Unió Bíróságának munkahelyi vallásszabadsággal kapcsolatos joggyakorlata*, Doktori értekezés, Budapest, PPKE, 2021. ↑
3. Vö. Shah, Dian A. H.: *Constitutions, Religion and Politics in Asia: Indonesia, Malaysia and Sri Lanka*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017. ↑
4. Köbel Szilvia: A vallási közösségek működésének strukturált szabályozása az egyházügyi törvényben, *Magyar Jog*, LVIII. évf., 2021/4, 247–255. ↑
5. Ciprusi Alkotmány 2. cikk ↑
6. Dán Királyság Alkotmánya 4. cikk ↑
7. Ld. Görögország Alkotmánya, Preambulum ↑
8. Ld. Írország Alkotmányának Preambuluma ↑
9. Ld. Lengyelország Alkotmánya, Preambulum ↑
10. Málta alkotmányának 2. cikk ↑
11. Ld. német Alaptörvény Preambuluma ↑
12. Olaszország Alkotmánya 7. cikk ↑
13. Spanyolország Alkotmánya 16. cikk ↑
14. Grád András: *A strasbourgi emberi jogi bírászkodás kézikönyve*, Budapest, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, 2005. 450. ↑
15. Larissis and Others v. Greece, 24 February 1998; nos. 23372/94, 26377/94 and 26378/94 ↑
16. Trócsányi László – Badó Attila (szerk.) *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*, Budapest, Complex Kiadó, 2005, 1064. ↑
17. Ld. még a fenti kérdéskörhöz Schanda Balázs: Véleményszabadság vs. vallásszabadság, *Acta Humana*, III. évf., 2015/6, 19–24. ↑